

SÖZLÜK ÜSTÜNE GÖZLEMLER

1. **Dilbilgisi ve Sözlük.** Dil öğreniminde en yararlı araçlardan biri de kuşkusuz sözlüktür. Anadilinde olsun, yabancı dilde olsun Edim ve Edinç'in geliştirilmesi için sürekli olarak sözlüğe başvurmak kaçınılmaz bir zorunluktur. Genel olarak dil sözlük ve dilbilgisi olarak ikiye ayrılabilir. Amaçları bir dilde doğal konuşucunun edimini betimlemektir. Sözlük bir dildeki tüm sözcükleri, deyimleri vb. söz değerlerini içerir. Sözcükler arası ilişkileri, eklemlemeleri saptayan, kullanımları belirleyen dilbilgisi ise bir dildeki anlamlı tümceleri üretmeyi ve anlamayı sağlar. Sözlük ile dilbilgisi aynı olgulardan söz ederlerse de, dilin bu iki boyutu arasında kesin bir sınır çizmek oldukça güçtür. Dilbilgisinin inceleme alanı sözlükte yer alan öğeleri kapsar. Sözlükte de bir sözcüğe ilişkin kimi dilbilgisel açıklamalar yer alır. Değişik yapıtlar incelendiğinde içeriğin oldukça önemli farklılıklar gösterdiği belirlenir. Örneğin Grevisse'in *Le Bon usage* (Gemb-loux, Duculot et Paris, Geuthner, 1964) adlı dilbilgisi yapıtında sözcüksel betimlemeler de yer alır. *Dictionnaire du français contemporain* (Larousse, Paris, 1966) de ise geniş ölçüde dilbilgisel açıklamalar bulunur.

Dilbilgisi öğeleri düzgülenmiştir. Belirli yapılarda öğeler arası ilişkiler konuşucuyu zorlayıcı nitelik taşır. Öğelerin tümce içinde belirli konumları vardır. Oysa tümcede yer alan sözcüklerden dilbilgisellik ve anlamtaşırılık ölçütleri içinde seçme yapabiliriz. Düzgülenmiş dilbilgisi öğeleri kapalı bir dizelge, tümce içinde yer alabilecek sözcükler ise açık bir dizelge oluşturur. Böylece, anlamlı bir ögenin söylemde gerçekleşmesi (söz) ile aynı ögenin dil dizgesindeki soyut örneği (dil) karşılaştırılabilir.

2. **Sözlük.** Sözlük en genel anlamda sözcüklerin betimlenmesi olarak tanımlanabilir. Sözlük çift eklemli bir betiktir. a) düşey boyutta, genellikle abecesel düzene göre sıralanmış bir dizelge yer alır, b) yatay boyutta ise her öğe için tanım, örnek tümce (ler), vb. verilir.

2.1 Sözlük hazırlanırken en büyük güçlük yapıtta yer alacak sözcüklerin saptanmasıdır. Bir dildeki söz değerlerinin tümüne yer verebilecek bir sözlük yapmak hemen hemen olanaksızdır. Sözlük düzlemi dilin en devingen, değişimlere en açık düzlemidir. Gündelik yaşamla çok yakından ilişkisi bulunan sözcüklerin sayısı çok çeşitli nedenlerle (dil-dışı gerçeğin algılanmasında sürekli değişimler, yeni teknikler, yeni gereksinimler sonucu oluşan sözcükler) artmaktadır. Tümü kapsayıcı özellik taşıyan bir sözlüğün de gerçekleştirilmesi çok güçtür. Tüm bu nedenlerden ötürü sözlükte yer alacak öğelerin saptanmasında birtakım ölçütler oluşturulmuştur. Bu ölçütlerden en geçerli ve tutarlısı da **sıklık** kavramıdır.¹ Yazılı ve sözlü dilde en sık kullanılan sözcüklere öncelik vermek zorunludur. Bundan başka değişik bilim dallarına özgü terimlerin gündelik dilde kullanılan sözcüklerin yanında yer alıp almaması sözlüğün amaçlarına göre belirlenir. Ayrıca dil düzeyleri de sözlük yapımında sorunlar yaratır. Yeni sözcükler, aktarma sözcükler, ağız farklılıkları, yapım ekleri, vb. de sözlük hazırlanırken göz önünde tutulması gereken önemli noktalar.

2.2 Tüm sözlüklerde her madde en az üç öğeden oluşur:

- a) sözcüğün yazımı, söylenişi,
- b) dilbilgisel ulamı,
- c) anlamı ya da tanımı, gösterilen'in çözümlenmesi.

Ayrıca tüm sözlüklerde tanımı açıklayıcı örnek tümceler de yer alır. Hatta M. Davau, M. Cohen, M. Lallemand'ın hazırladıkları sözlükte (*Dictionnaire du français vivant*, Bordas, Paris, Bruxelles-Montreal, 1972) önce örnek tümce, daha sonra tanım verilir. Bu örnek tümceler kimi zaman yazınsal yapıtlardan alınmış imzalı örneklerdir, kimi zaman da imzasız. Örnek tümceler tanımı pekiştirir, sözcüğün söylemde nasıl gerçekleştiğini, sözdizimsel özelliklerini (örneğin, «şu eylem yalnız canlı öznelerle, şu sıfat yalnız şu adla birlikte kullanılabilir») belirler.

Sözlük hazırlanmasında en önemli işlem tanımdır. Tanım sözcükle eşanlamlı bir dolaylamadır; öznesi, giriş maddesi olan uzun bir

1) Sıklık kavramının en belirgin örneği G. Gougenheim'in hazırladığı «*Dictionnaire fondamental de la langue française*»dir. Yaklaşık 3.500 sözcük içeren bu sözlük görsel-işitsel yöntemlerin hazırlanmasında başvurulan en büyük yardımcı kaynak olmuştur.

tümce olarak ele alınmalıdır. Tanım, ögenin tüm anlamsal bileştiricilerinin dökümüdür. Salt eşanlamlı bir sözcük vererek tanım yapmak, sözlükte başka bir maddeye göndermek kapalı bir devre oluşturur, anlam belirginleşmez. Salt eşanlamlı bir sözcükle yetinmek dil düzeyleri farklı olduğunda geçerli olabilir. Örneğin Fransızca «bagnole» sözcüğünün tanımında «automobile, voiture» sözcükleriyle yetinebiliriz. Bunu yaparken de bu sözcüğün yer aldığı dil düzeyini belirtmemiz gerekir.

Tanım çoğu kez, sözcüklerin çokanlamlı oluşu nedeniyle birkaç bölümden oluşur. Bir sözcüğün değişik anlamlarını tanımlarken genellikle tanımlar numaralanır. Her anlam için, kullanımı belirleyecek değişik örnek tümceler vermek zorunludur. Ayrıca eşanlamlı ve karşıtanlamlı sözcükler de tanımlarda yer alır. Ancak çoğu kez eşanlamlılık ya da karşıtanlamlılık yalnız belirli bağlamlarda geçerli olan olgulardır. Değişik anlamların sıralanması da genellikle sıklığa göre yapılır.

Çoğu kez kullanılan abecesel düzenden ötürü bir sözcüğün anlam ve biçim açısından bağlandığı diğer sözcüklerden uzak düştüğü de olur. Bu nedenle madde içinde sözlüğün diğer maddelerine göndermeler yapılır.

Her madde anlam açısından tüvarlı bir bütün oluşturmalıdır. Tanımda anlam öğelerini birleştiren bir düzen bulunur (anlambirimcikler dizgesi). Tanımlar, öğelerin ulamlarına göre bir üstdil oluşturur. Belirli kalıplar aynı ulamda yer alan öğeler için geçerlidir. Gougenheim yukarda sözünü ettiğimiz sözlüğünün başına, sözlükte bulunan öğelerin tanımında kullandığı tanımlayıcıların dizelgesini koymuştur. Bu tanımlayıcılar türel sözcüklerdir. (eylem, durum, varlık, araç, nesne, nitelik, nicelik, duygu, vb.) Her sözlük için bu tür öğelerin saptanması olasıdır ve bu öğeler de anlam eklememesinin ve çözümlememesinin işlemsel kavramlarını oluşturur.

3. Sözlüklere ilişkin genel açıklamalardan sonra Petit Robert'i² ele alıp incelememizi somutlaştıralım. **Petit Robert** kimi ansiklopedik sözlüklerden ayrılır, göstergenin iletği kavramı, göndergeyi değil gösterileni betimler. Dilin işleyiş kurallarını saptamayı amaçlar. Ayrıca betimleyici bir özelliği var bu sözlüğün: Çağdaş Fransızcanın

2) P. Robert Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française SNL., Paris, 1976.

varsıl bir görünümünü sunmakta. İkinci bir özelliği tarihsel boyutu da içermesi; Bugünkü dil olgularını, kullanımları anlamamızı sağlayan kökensel bilgiler verir P.R. Üçüncü özelliği ise örneksemeli oluşu: Biçimsel ve anlamsal bağıntılar içeren sözcükler maddeler içinde birleştirilir ya da göndermeler yapılır.

Sözlük yaklaşık 50 000 öge içermekte. Ancak bir sözlükte yer alan sözcük sayısından çok, madde içinde verilen anlamların sayısı önemlidir. Gündelik dile ilişkin sözcüklerin yanında bu sözlükte terim niteliği taşıyan, bir bilim ya da uğraş dalına özgü sözcükler, eski, ancak yazınsal dilde ya da kalıplaşmış deyimlerde yer alan sözcükler, kimi bölgelere özgü deyişler ve özellikle İngilizceden yapılmış aktarmalar da yer alıyor.

Her sözcüğün uluslararası çevriyazı abecesiyle yazımı da veriliyor. Bu da söyleyiş sorunlarının çözümünde yardımcı oluyor. Ayrıca tarihsel boyut da önemli. Sözcüklerin bilinen ilk kullanımları da tarihlerle belirtiliyor.

Bir sözlüğün en önemli işlevi her ögenin (gösteren) değişik anlam görünümünü (gösterilen) saptamaktır. Sözlükte tanımlar ne matematiksel bir kesinlik taşır, ne de bulmacalardaki gibi yalın dolaylamalardır. İyi bir tanım, tanımlanan ögenin tümünü ve yalnız o ögeyi kapsamalıdır. Örnek tümceler de çağdaş Fransızcanın betimlenmesinde önemli bir yer tutar. Sözcüklerin kullanımları bu örnek tümcelerle belirlenir. Bu sözlükte örnek tümcelerinin yanı sıra kimi sözcük ve deyimler için dizimlerden, salt mastar biçiminde yer alan ey-lemlerden de yararlanılıyor. Verilen örneklerin çoğu imzalı.

Genellikle küçük oylumlu sözlükler sözcükleri birbirinden bağımsız ögeler olarak ele alırlar. Oysa önemli olan sözcüğün kullanımı, yani diğer ögelerle olan ilişkisi, kurduğu yapılarıdır. *Petit Robert*'de örnekseme önemli bir yer tutuyor ve iki açıdan ele alınıyor. 1) Dilsel: Kavramsal ilişkiler aracılığıyla sözcükler arası bağıntılar kuruluyor. Kavramdan kalkılıp sözcüğe varılıyor. (adbilimsel inceleme). 2) Kavramsal: Sözcüklerden kalkılıp kavramlar arası ilişkiler belirleniyor (kavrambilimsel inceleme). Ancak ağırlık dilsel örneksemeye veriliyor. Bu yöntemle sözcükler arası ilişkiler saptanarak, belli bir alanda temel sözcüklerden kalkılıp anlatım olanaklarının geliştirilmesi sağlanıyor. Ayrıca bu sözlükte dil düzeylerine ilişkin açıklamalar da bulunuyor. Ögenin tanımından önce kullanım değerleri (eski, argo, ağız, halk dili vb.) belirleniyor.

4. Öğretim ve öğrenim açısından sözlüklerin son derece yararlı araçlar olduğunu belirtmiştik. Ancak sözlük kullanımı zamanla edinilen ve geliştirilmesi gereken bir alışkanlık. Özellikle yabancı dil öğrenen kişi için başlangıçta oldukça önemli güçlükler var. Bilmediği bir sözcük için sözlüğe başvurduğunda öğrenci tanımda anlamını bilmediği başka bir sözcükle karşılaşabiliyor ve sözlük çalışmasını böyle sürdürmek zorunda kalabiliyor. Bu da başlangıçta oldukça cesaret kırıcı bir durum. Sözümleri ettiğimiz bu durum doğal olarak tekdilli sözlükler için söz konusu. Ayrıca çiftdilli sözlüklerin öğrenimde ne derece yararlı olduğu tartışma konusu. Dilleri salt birer dilgelge olarak görüp, çiftdilli bir sözlükle sorunların çözümlenebileceğini düşünmek oldukça güç. Sözlüğe bakma alışkanlığını edinmek için öğrencinin çizgiselliği kırıp tarama yoluyla okumayı başarması gerekiyor. Bu da uzun süren bir deneyimle gerçekleşebiliyor.

Öğrenci kimi çeviri metinlerinde bilmediği bir sözcük için sözlüğe başvuruyor. O sözcüğe ilişkin maddedeki bilgi çokluğu, değişik anlamlar karşısında şaşırıp, sözcüğü bağlamından soyutluyor ve örneğin çeviride büyük yanlışlara düşüyor. Tüm bu nedenlerden ötürü öğrencinin sözlük çalışmalarından yararlanabilmesi için dikkatinin çekilmesi ve çağdaş sözcükbilimin temel kavramlarından yararlanılması gerekiyor.

E. ÖZTOKAT

R É S U M É

Cet article étudie certains problèmes suscités par la confection et l'utilisation des dictionnaires (définitions, dénombrement des sens, illustration des sens retenus par des exemples signés ou anonymes, données étymologiques). L'auteur passe d'abord en revue quelques dictionnaires tels que **Dictionnaire du français contemporain**, **Dictionnaire du français vivant** (BORDAS), **Dictionnaire fondamental de la langue française**. Ensuite il analyse le **Petit Robert** qui est un dictionnaire descriptif, historique et analogique et qui se caractérise notamment par sa méthode analogique consistant à regrouper les mots selon les rapports sémantiques et formels.

Le dictionnaire étant l'un des moyens les plus efficaces pour l'apprentissage aussi bien d'une langue étrangère que de la langue maternelle, E.Ö. tient à souligner, pour terminer, les difficultés que rencontrent les étudiants en consultant les dictionnaires.